

Waldemar chrostowski

"The Jews in their land in the Talmudic age (70-640 C.E.)", Gedaliah Alon, Cambridge, MA-London 1996 : [recenzja]

Collectanea Theologica 69/2, 215-220

1999

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Gedaliah ALON, *The Jews in their Land in the Talmudic Age (70-640 C.E.)*, transl. (from Hebrew) and edited by Gershon LEVI, Third printing, Harvard University Press, Cambridge, MA – London 1996, ss. XII + 810.

Do pełniejszego zrozumienia zawartości tej książki jest przydatna znajomość życiorysu jej autora. Urodził się w 1901 r. w Kobryniu na Białorusi jako Gedaliah Rogoźnicki. Pierwsze nauki pobierał w synnej jesziwie w Słobodce, gdzie okrzyknięto go *ilui*, to znaczy talmudyczny geniusz. W okresie rewolucji bolszewickiej, gdy losy ludzi zamieszkujących rozległe terytorium carskiej Rosji był nie do pozazdroszczenia, Rogoźnicki poświęcił się studiom historycznym, z którymi zetknął się w kontekście silnych wpływów XIX-wiecznych prądów myślowych oddziaływujących na ówczesną myśl żydowską. W 1924 r. wyemigrował do Berlina, gdzie przez rok uczęszczał do rabinicznego seminarium, a następnie wyjechał do Palestyny. W 1925 r. został otwarty Uniwersytet Hebrajski w Jerozolimie i Rogoźnicki postanowił kontynuować naukę właśnie tam. Wkrótce zmienił nazwisko i oddał się całkowicie studiom i pracy naukowej, wykładając Talmud i historię żydowską. Opublikował kilka ważnych i odkrywczych artykułów poświęconych historii Żydów. Pierwszy ukazał się drukiem w 1934 r. i wszystkie zostały napisane po hebrajsku. Nagła śmierć w 1950 r. położyła kres jego aktywnej działalności, przede wszystkim dydaktycznej.

Wykłady Alona, cenione przez studentów i jego uniwersyteckich kolegów, zostały zebrane, opracowane i wydane po hebrajsku w 1955 r. w formie książki opatrzonej tytułem *Toledot ha-Yehudim be-Eretz Yisrael bi-Tequfat ha-Mishnah ve-ha-Talmud (Historia Żydów w Ziemi Izraela w okresie Miszny i Talmudu)*. Z czasem dzieło doczekało się przetłumaczenia na język angielski i opublikowania w 1980 r. przez Uniwersytet Hebrajski. Wznowienie ukazało się cztery lata później, natomiast po kolejnych dwunastu latach pojawiło się trzecie wydanie angielskie. Chociaż od śmierci G. Alona upłynęło prawie pół wieku, jego książka wciąż stanowi standardowy podręcznik do poznawania dziejów żydowskich w pierwszych stuleciach ery chrześcijańskiej. Sentyment Żydów do dzieła Alona staje się lepiej zrozumiały, jeżeli uwzględnimy fakt, iż zostało opracowane na krótko przed utworzeniem 15 maja 1948 r. państwa Izrael. W tamtych historycznych okolicznościach wykłady Alona były potrzebne, aby potwierdzić i uprawomocnić żydowskie roszczenia do Ziemi Izraela. Okres, jaki nastąpił od końca I w., był nazywany czasem diaspery bądź rozproszenia, pojmowanego także w kategoriach geograficznych. Wielu mędrców Talmudu używało formuły „w naszych dniach, kiedy Izrael nie mieszkał już na własnej ziemi” lub podob-

nych, co przywoływało skojarzenia z okresem przed zburzeniem Jerozolimy, kiedy to było inaczej. W latach 30 i 40. naszego wieku trwały gorączkowe i często krwawe – wysiłki zmierzające do wskrzeszenia żydowskiej państwowości po prawie dziewiętnastu wiekach od położenia jej kresu przez Rzymian. Nie brakowało głosów, aby Żydzi utworzyli swoje państwo w innych rejonach świata, jak Kenia, Paragwaj, Madagaskar albo obszar południowo-wschodniej przedrozbiorowej Rzeczypospolitej. W tych warunkach Alon uznał za konieczne i ważne, aby wykazywać i podkreślać trwałą obecność Żydów na terytorium na zachód od Jordanu, dokąd właśnie masowo wracali. A skoro istniał pogląd, iż po katastrofie 70 r. po Chr., a potem po upadku powstania Bar Kochby w latach 132-135, życie żydowskie w Palestynie przestało istnieć, należało zbierać wszystkie okrucy faktów, które temu przeczyły. Nawiązując do przeszłości Alon w gruncie rzeczy kształtował żydowską terażniejszość i przyszłość. Nic zatem dziwnego, że gdy nagła śmierć przerwała jego aktywność, zadbano, aby wiedzę i dokonania Alona utrwalić w formie książkowej. Dokonał tego Shmuel Safrai, jego student, a potem następca na Uniwersytecie Hebrajskim. Ponieważ Alon nie zostawił żadnych notatek ani konspektów swoich wykładów, zatroszczono się aby je pieczołowicie odtworzyć na podstawie notatek i zapisów czynionych niegdyś przez studentów. Ta praca, szanująca trud mistrza, zasługuje na najwyższe uznanie i naśladowanie. Zdarza się bowiem, że wielcy wykładowcy odchodzą, a wraz z nimi niemal cała ich wiedza i erudycja.

„Okres talmudyczny” obejmuje dzieje Żydów w ciągu prawie sześciu pierwszych wieków naszej ery, a dokładniej od r. 70 do 636 (zaokrąglonego w tytule książki do r. 640). Pierwsza data pokrywa się z katastrofą narodowo-religijną dokonaną przez Rzymian: zagłada Jerozolimy, zburzenie świątyni, ustanie żydowskiej państwowości, znaczna depopulacja i zniszczenia na całym terytorium ówczesnej Palestyny, ustanie kapłaństwa i składania krwawych ofiar, silny kryzys religijny i koniec wielopostaciowego życia żydowskiego. Druga wskazuje na podbój Palestyny przez Arabów, kiedy sytuacja demograficzna uległa radykalnej zmianie. Właśnie w tym okresie dokonała się całościowa transformacja życia żydowskiego, wskutek której Żydzi stali się w pełnym tego słowa znaczeniu „narodem Księgi” i „narodem egzegezy biblijnej”. Została opracowana Miszna, utrwalona na piśmie około 200-220 r., a następnie Tosefta i obydwa Talmudy – Palestyński, zakończony ok. 400 r., oraz Babiloński, zakończony około sto lat później. Judaizm biblijny uległ przeobrażeniu w judaizm talmudyczny, istniejący do dzisiaj. Ta głęboka transformacja umożliwiła przetrwanie Żydom i ich religii, aczkolwiek wywarła na niej silne i trwałe piętno oraz znacznie ją zmodyfikowała. Właśnie dlatego nie należy utożsamiać judaizmu rabinicznego ani współczesnego złożonego życia żydowskiego z religią biblijnego Izraela, czyli także z judaizmem biblijnym.

Historyczna problematyka dziejów Żydów i ich religii jest ważna nie tylko z żydowskiej perspektywy. W okresie nazywanym talmudycznym narodziło się i okrzepło chrześcijaństwo, zaś drogi Synagogi i Kościoła, zakorzenione na wspólnym podgle-

biu Biblii Hebrajskiej i Biblii Greckiej definitywnie się rozeszły. Początkowa rywalizacja szybko przeobraziła się w otwartą konfrontację, której ślady znajdujemy już w Nowym Testamencie, a potem w piśmiennictwie rabinów i Ojców Kościoła. Chociaż, nie brakowało wyjątków, jak np. pomoc, z jakiej na przełomie IV i V w. korzystał św. Hieronim w trakcie przekładania Starego Testamentu na łacinę, jednak obie społeczności religijne stopniowo coraz bardziej oddalały się od siebie. Jednym z elementów narastającej konfrontacji była też swoista zazdrość odnośnie do Ziemi Świętej. Chrześcijanie, tak samo jak Żydzi, uważali ją za swoją, skoro została uświęcona obecnością, życiem, nauczaniem i działalnością, a następnie męką, śmiercią i zmartwychwstaniem Jezusa Chrystusa. To zainteresowanie przybrało na sile od czasów Konstantyna Wielkiego, gdy poszczególne miejsca święte doczekały się upamiętnienia w postaci wielkich sanktuariów i został zapoczątkowany potężny chrześcijański ruch pielgrzymkowy. Jerozolima, a także inne miasta, otrzymały okazałe świątynie, zaś chrześcijańscy polemisi prowadzili zażarte spory ze swoimi żydowskimi partnerami na temat wiarygodności wyznawanej przez siebie religii jak też wynikających z tego konsekwencji.

Cały okres talmudyczny jest zazwyczaj dzielony na trzy fazy, aczkolwiek ich szczegółowe ramy chronologiczne w różnych ujęciach są nieco odmienne. Alon wyznacza je w ten sposób: 1. lata 70-235, czyli od zagłady życia narodowo-religijnego z okresu tzw. Drugiej Świątyni do końca rządów Antoniusza Piusa, ostatniego cesarza z dynastii Sewerów (138-235) i śmierci patriarchy Jehudy ha-Nasi, który dokonał kodyfikacji Miszny; 2. lata 235-420, czyli do zniesienia patriarchatu palestyńskiego; 3. lata 420 - 636, czyli do bitwy nad potokiem Jarmuk, która cztery lata później przesądziła o arabskim podboju Palestyny.

Pierwsza faza pokrywa się z działalnością tzw. *tannaim*, czyli uczonych zajmujących się zachowaniem i utrwalaniem (aram. *tanna* znaczy powtarzać, uczyć przez powtarzanie, nauczać) zagrożonych przez zagładę składników żydowskiej tradycji narodowo-religijnej. Na czele Żydów stanęli wywodzący się z nurtu faryzejskiego rabini, a zwłaszcza mędrcy (hebr. *chazal*) i patriarchowie. Dawny Sanhedryn został zastąpiony przez nowe gremium, które przejęło odpowiedzialność za konsolidację narodu. Właśnie wszechstronna konsolidacja stanowiła wtedy najważniejsze i decydujące zadanie. Wynikało to nie tylko z przesłanek radykalnie zmienionego położenia politycznego, lecz i z faktu wyłonienia się chrześcijaństwa, od którego rabini zdecydowanie się odcięli. Ustalono kanon Biblii Żydów, składający się wyłącznie z ksiąg napisanych po hebrajsku i aramejsku, oraz zadbano o skrupulatne utrwalenie i przeorientowanie całej Tradycji ustnej, co zakończyło się opracowaniem na piśmie Miszny. Końcowe lata tej fazy wyjątkowo temu sprzyjały, bo i św. Hieronim potwierdza, że Septymiusz Sewer (193-211) i Antoninus Caracalla (211-217) byli wobec Żydów przychylnie usposobieni.

Druga faza jest utożsamiana z okresem amoraítów. Nazwę urobiono od hebr. *amar*, czyli mówić, uczyć. Ta generacja mędrców, spadkobierców *tannaitów*, podjęła dzieło poprzedników. Przez kilka kolejnych dziesięcioleci warunki nie były już tak sprzyjające

jak na początku III w., później jednak znowu się poprawiły. Dokonał się podział między dwoma instytucjami kierującymi życiem żydowskim, a mianowicie patriarchatem i akademią uczonych. Punkt ciężkości życia żydowskiego znajdował się w Tyberiadzie. Podjęto wyczerpujące prace nad utrwaleniem i zachowaniem wymowy tekstu Biblii Hebrajskiej. Ważną częścią ówczesnej działalności było również dalsze zbieranie i kodyfikowanie elementów Tradycji ustnej, utrwalonych wcześniej w Misznie. Pod koniec tego okresu wyłonił się Talmud Palestyński, znany także jako Jerozolimski. Ta druga nazwa ma jednak charakter symboliczny, bo dzieło powstało na terenie Galilei.

Trzecia faza pokrywa się z okresem bizantyjskim w Palestynie, kiedy przeżyła ona potężną ekspansję chrześcijaństwa i kultury chrześcijańskiej. Wprawdzie krótkie rządy Juliana Apostaty (360-362) wzmogły nadzieje Żydów na odbudowanie świątyni jerozolimskiej, ale nagła śmierć cesarza położyła im ostatecznie kres. Wkrótce przestał istnieć patriarchat, zaś duchowi i religijni przywódcy życia żydowskiego zamieszkiwali w diasporze, przede wszystkim mezopotamskiej. Chociaż Żydzi z diaspyry nadal popierali życie i instytucje żydowskie na terenie Palestyny, to jednak z upływem czasu było ich coraz mniej. Wzmagala się też konfrontacja żydowsko-chrześcijańska. Alon jest zdania, że aczkolwiek na terenie Palestyny osiedliło się wtedy tysiące chrześcijan z różnych stron starożytnego świata, nadal trwała liczebna przewaga Żydów. Ale ta teza ma charakter wyrażnie apologetyczny i polemiczny, i nie da się jej obronić. Nawet historycy żydowscy są znacznie bardziej powściągliwi w swoich ocenach, przyznając – tak jak uczynił to np. Avi-Yonah – że w piątym wieku „została po raz pierwszy stworzona w Palestynie większość chrześcijańska”. Pod sam koniec tego wieku w Babilonii opracowano drugi Talmud, który z czasem stał się normatywny dla życia żydowskiego i takim pozostał do dzisiaj. W rezultacie intensywnego rozwijania żydowskiego życia religijnego trwałe miejsce znalazła dla siebie haggada, z której wyrosło wiele znanych komentarzy do poszczególnych ksiąg świętych, a także inne gatunki literackie objaśniające i rozwijające zawartość Biblii Hebrajskiej oraz aktualizujące ją do nowych warunków i potrzeb wspólnoty.

Na książkę Alona składają się cztery rozdziały. Pierwszy, najkrótszy (s. 1-38), zawiera ogólny zarys historyczny i problemowy całego okresu talmudycznego. Drugi nosi tytuł *Odbudowywanie narodu* (s. 39-322). Wskazuje się tutaj na bolesne skutki klęski narodowo-religijnej w r. 70, życie żydowskie w Judei pod okupacją rzymską, narodziny nowego przywództwa, które przejął Jochanan ben Zakkai, a następnie Gamaliel, tzw. synod w Jawne, dalszy rozwój sytuacji na przełomie I i II w., aspekty ekonomiczne i polityczne ówczesnego życia Żydów, wyłonienie się odnowionego Sanhedrynu, który podjął rolę dawnego i zarazem znacznie ją zmodyfikował, decyzje podjęte w Jawne, problem judeochrześcijan i rozejście się dróg Synagogi i Kościoła, a także inne napięcia wewnątrzżydowskie, zwłaszcza między mędrkami a Sanhedrynem oraz Sanhedrynem a patriarchami. Rozdział trzeci, opatrzony tytułem *Powrót oporu* (s. 325-637), jest najdłuższy w książce. Przedstawia sytuację Żydów na Bliskim Wschodzie

z początkiem II w., wskazuje na problemy i napięcia w diasporze, meandry położenia Żydów za rządów Hadriana, organizację ówczesnej społeczności, stosunki między Żydami a nie-Żydami, nasilenie się konfliktów z początkiem lat 30. oraz wybuch drugiego powstania przeciw Rzymianom. Rozdział czwarty (s. 641-757) nosi tytuł *Upadek* i przedstawia rozwój sytuacji za panowania cesarzy z dynastii Antoninów i Sewerów, szczyt świetności patriarchatu oraz postępujące kurczenie się społeczności żydowskiej. Książkę zamykają indeksy: ogólny, Biblii Hebrajskiej i źródeł talmudycznych (s. 759-800), po których następuje nota o książce i jej autorze (s. 801-810).

Nie trudno zauważyć, że ramy czasowe, jakim są poświęcone trzy, licząc od drugiego, rozdziały książki nie pokrywają się z trzema fazami wskazanymi w periodyzacji okresu talmudycznego podanej w rozdziale pierwszym. Drugi rozdział książki dotyczy bowiem niecałego półwiecza od 70 do 117 r., czyli do objęcia rządów przez Hadriana. Rozdział trzeci ma na względzie już tylko kolejne dwadzieścia lat, do upadku powstania Bar Kochby. Natomiast czwarty opisuje resztę okresu talmudycznego, czyli pięć stuleci. Ta dysproporcja jest bardzo znacząca. Wskazuje zarówno na doniosłość gruntownej przebudowy życia żydowskiego podjętej tuż po r. 70, jak też na szczupłość źródeł historycznych na temat tego, co wydarzyło się w historii Żydów po połowie II w. po Chr. Wprawdzie z tego czasu pochodzą znane nam najstarsze źródła rabiniczne, ale ich użyteczność dla historyka jest ograniczona. Trzeba jednak zauważyć, że Alon wykladał ponad pół wieku temu i dzisiaj nasza znajomość tego okresu jest znacznie lepsza. W polskim piśmiennictwie warto tutaj wskazać przetłumaczoną z języka angielskiego zbiorową pracę *Chrześcijaństwo a judaizm rabiniczny*, wydaną w 1999 r. przez SW „Czytelnik”.

Istnieje wiele powodów, dla których warto tę książkę polecić chrześcijańskim historykom, patrologom i teologom. Główny wynika z tego, że jest to synteza sporządzona z perspektywy żydowskiej, a zatem otrzymujemy wgląd w to, jak ta kontrowersyjna problematyka jest pojmowana i przedstawiana przez Żydów. Czytelnik może przeżywać zaskoczenie, a nawet zażenowanie z powodu niektórych stwierdzeń, zwłaszcza dotyczących zapatrywań na koegzystencję żydowsko-chrześcijańską. Czasami nie tyle opisują one faktyczny stan rzeczy, ile odzwierciedlają tradycyjną niechęć bądź uprzedzenia, jakie nagromadziły się w ciągu wieków. Wprawdzie Alon stara się być obiektywny, ale jest to obiektywizm historyka, który nie kryje się ze swoją żydowską tożsamością i sentymentami. Jego pisanie historii jest całkowicie podporządkowane utrwalaniu i kształtowaniu żydowskości w Ziemi Izraela. Właśnie dlatego trzeba przeczytać tę książkę. Na jej tle lepiej zrozumiemy napięcia i konflikty, które definitywnie podzieliły Synagogę i Kościół, a także działalność i nauczanie Ojców Kościoła oraz położenie chrześcijan w Imperium Rzymskim. Istotne znaczenie ma wiedza oświetlająca dzieje Palestyny w pierwszej połowie I tysiąclecia ery chrześcijańskiej, bardzo pomocna do zrozumienia korzeni wielu mniej czy bardziej widocznych napięć, jakie nadal trwają między chrześcijanami a stroną żydowską.

Prawie pół wieku, jakie upłynęło od śmierci Alona, przyniosło okrzepnięcie i poszerzenie granic państwa Izrael, a także pewną stabilizację życia jego mieszkańców. W tym czasie dokonano w Izraelu wielu znaczących odkryć archeologicznych, które wydatnie uzupełniły naszą wiedzę o pierwszych stuleciach ery chrześcijańskiej, opartą wcześniej – jak w przypadku G. Alona – przede wszystkim na znanych od dawna źródłach pisanych. Mimo to jego książka zachowuje aktualność. Zawiera wiele cennych analiz piśmiennictwa talmudycznego podjętych z perspektywy historycznej oraz świadczy, że pisanie historii jest zajęciem entuzjastów, którzy zgłębiają przeszłość z myślą o przyszłości.

ks. Waldemar Chrostowski, Warszawa

Grzegorz IGNATOWSKI, *Kościół wobec przejawów antysemityzmu*, Archidiecezjalne Wydawnictwo Łódzkie, Łódź 1999, ss. 255.

Nazwa „antysemityzm” zrobiła niebywałą karierę. Wymyślił ją niemiecki propagandzista Wilhelm Marr, opisując w 1879 r. uprzedzenia i wrogość rasową wobec Żydów. Przyjęła się bardzo szybko, pozostawiając poza nawiasem swojego pola semantycznego innych Semitów, jak np. Arabowie. Utrwalona w powszechnej świadomości i propagowana przez środki masowego przekazu obejmuje wszelkie przejawy nieprzychylnych i wrogich Żydom poglądów, postaw i zachowań. Ich spectrum jest bardzo szerokie, chodzi bowiem o zjawiska natury psychologicznej, społecznej, ekonomicznej, politycznej, religijnej, teologicznej, rasowej itd. Wszystko, od drobnych przejawów niechęci lub ignorancji po śmiercionośne ludobójstwo, bywa bez wyjątku wrzucane do jednego worka „antysemityzmu”. Od jakiegoś czasu, gdy coraz większe sukcesy święci taktyka „political correctness”, nazwy „antysemityzm” i „antysemita” nie tylko opisują zjawiska, lecz funkcjonują także jako etykiety bądź nawet przezwiśka. Doszło do tego, że w kontekście masowych demonstracji w Izraelu, których uczestnicy domagali się w pierwszych miesiącach 1999 r. demokratyzacji życia w tym kraju, tamtejsi rabini ukuli formułę „żydowskich antysemitów”. W obliczu takiej i podobnych banalizacji tego pojęcia „antysemitami” bywają okrzykiwani np. ci, którzy mają odmienną od narzucanej wizję stosunków chrześcijańsko-żydowskich.

Książka ks. Grzegorza Ignatowskiego *Kościół wobec przejawów antysemityzmu* stanowi, co niestety nie zostało w niej zaznaczone, zmienioną wersję jego pracy doktorskiej, zatytułowanej *Odpowiedzialność za śmierć Jezusa w dokumentach kościelnych i polskich podręcznikach katechetycznych*, napisanej pod kierunkiem ks. prof. Michała Czajkowskiego i przedstawionej w 1996 r. na Wydziale Teologicznym ATK. Podczas obrony zgłoszono wiele ogólniejszych i szczegółowych pytań oraz wątpliwości, z których wynikało, że autor zbyt często wpada w pułapki wynikające z ulegania jednostronnościom forsowanym przez stronę żydowską. Na doktorat składały się trzy rozdziały: 1. *Reorientacja*